

MARIO PACOR

Az olasz történetírás a második világháborúról a Duna völgyében és a Balkánon

Olaszországnak a második világháborúban való katasztrofális részvétele elkerülhetetlen volt ilyen vagy olyan módon annak az agresszív vonalnak a következtében, amelyet a fasiszta rendszer a külpolitikájára ráerőszakolt.

Mai napig vannak olyanok Olaszországban, akik igen éles határvonalat húznak Mussolininak az Etiópia elleni háború éveitől végzett tevékenysége és a rá következő, Hitlerrel való szövetsége között. Valójában azonban az 1923-as korfui incidens óta egészen Albánia leigázásáig, az Etiópia elleni háborúig, a Franciaország és Jugoszlávia elleni támadások tervéig Mussolini és az olasz rezsim szüntelenül egy nagyhatalmi és terjeszkedési politika érdekében tevékenykedett. Elég a diktátor vejének, a külügyminiszter Galeazzo Ciano-nak, aki 1936-tól 1943-ig volt ezen a poszton, elolvasni a *Diario*-ját (Napló), s máris világosan látjuk, hogy Mussolini nem hagyta magát „behúzni” a háborúba, hogy teljes egészében felelős volt a döntéseiért.

Például 1939. május 12-én Ciano azt írja, hogy a Duce „egyre többet töpreng azon, hogy az első adandó alkalommal Görögországra ront”. 21-én Ciano már Berlinben van az „acélpaktum” aláírására (mert így határozza meg Mussolini a náci Németországgal kötött katonai szövetséget!), s benyújtja Hitlernek azt a tervezetet, amelynek célja, hogy egy „a Balkánt kérelhetetlenül uraló fellegvárat” csináljon Albániából. (Ugyanis az érdekszféráknak a két nagyhatalom közötti felosztása során a Balkánt valamilyen ködös módon Olaszországnak ígérték.) Ugyancsak Ciano írja május 26-án, hogy „Mussolinit teljesen eltölti az a gondolat, hogy szétszabdálja Jugoszláviát és bekebelezze Horvátországot . . .” Május 28-án ezt olvashatjuk: „Mussolini átadott nekem — azért, hogy Hitlerhez továbbítsam — egy memorandumot, amelyet személyesen szerkesztett, s ebben aláhúzza annak szükségességét, hogy konfliktus esetén a Tengely azonnal foglalja el Balkán-Európát . . .”

Már az első világháború alatt az olasz nacionalizmus tervbe vette a Balkánban való terjeszkedését, arról álmodozott, hogy meghódítja Dalmáciát, ami az Adriai-tengert „olasz tó”-vá változtatta volna, s fokozta volna Olaszország politikai és gazdasági hatalmát, és behatolási erejét a félsziget többi részében. A fasiszmus kezdetekor többen sajnálkoztak azon, hogy a királyi hadsereg Ausztria-Magyarország szétbomlásakor nem vonult Bécs és Ljubljana ellen. A „megcsónkított győzelem” mítosza (amiért Olaszország legnagyobb követeléseit nem sikerült megvalósítani) ebben az időszakban az egyik legjobban kiaknázott motivációt képezte, amelynek segítségével az országban revánshangulatot hoztak létre, s ez lehetővé tette, sőt elsősorban tette lehetővé, hogy sikereket érjenek el a belpolitikai harcokban, a munkás- és szocialista mozgalom nyomása elleni küzdelemben.

Mussolini ennek a revánsnak a hullámain érkezett a hatalom kikötőjébe és hála az uralkodó osztályok feltett szándékának, hogy elnyomást alkalmaznak; Mussolini nagyobb késedelem nélkül tartalommal töltötte meg a külpolitikát, még pedig úgy, hogy nem arra törekedett, hogy a szláv és közép-európai népekkel együttműködést hozzon létre, s így megszilárdítsa a helyzetet a Duna völgyében és a Balkánon (ami megfelelt volna a XIX. századnak és a XX. század elejének Mazzinival és Garibaldival kezdődő, Salvemini-ig és a szocialistákig vezető haladó áramlatok törekvéseinek), hanem arra, hogy széttörje a versailles-i szerződések ingatag egyensúlyát.

Ebből a célból támogatta a magyar és bolgár revizionizmust, mely kibékíthetetlen ellentétben volt a Kisantanttal, így Franciaországgal is, amely ezen a szinten kiemelkedő gazdasági és politikai befolyással bírt. Tény, hogy fokozatosan meghódította Albániát, hogy — több-kevesebb hevességgel — mindig jugoszlávellenes volt, s még azokban az években is, amikor gyanús barátság kötötte a Stojadinović-rendszerhez: ekkor sem hagyta abba a horvát szeparatista csoportok segélyezését (ezt a politikát Badoglio vezette be 1919-ben), mégpedig abból a célból, hogy egyszer majd felhasználja őket a jugoszláv államnak belülről való szétrobbantására.

Az ausztriai Dollfuss-féle és a magyarországi Gömbös-féle félfasiszta rendszerekkel Mussolini olyan egyezményeket kötött, amelyeknek célja az volt, hogy Olaszország hegemoniáját biztosítsa a középső dunai szektorban. Ezért, bármennyire is szolidáris volt ideológiailag Hitlerrel, elég erőteljesen ellenezte néhány esztendőn át azt a nyilvánvaló és fokozódó német törekvést, hogy megvalósítsák az *Anschluss*-t.

L'Italia dalla dittatura alla democrazia (Olaszország a diktatúrától a demokráciáig) című könyvében, mely 1962-ben jelent meg Milánóban, Franco Catalano kiemeli, hogy Olaszországnak, attól a pillanattól kezdve, hogy megvalósította egységét, két egymást váltó expanzíós vonala volt: az egyik a Balkánra, a másik Afrikára irányult; s a nemzetközi helyzet nehézségeinek megfelelően, hol az egyiket alkalmazta, hol a másikat. Mussolini révén, s annak következtében, hogy a nagytőkés körök, amelyek támogatták, retrográdabbak voltak, most ismét Afrika felé kellett fordulnia. A diktatúra, amelyet nemcsak a belső „rend”, hanem a nacionalizmus és imperializmus nevében is létrehoztak, először a maga „rendjét” ismertette el a legkegyetlenebb elnyomás révén; majd fokozódó erővel táplálta immár évek óta a hataloméhséget, hangoztatta a háború visszavonhatatlan szükségességét, s annak az „impérium”-nak a szerepét, melyet egy napon Olaszországnak elhivatottan be kell majd töltenie. A vizsgált pillanatban pedig az afrikai háború felé tolta egyrészt a náci Németország konkurrensi szerepe Európában, másrészt azoknak a nyomása, akiknek Ernesto Rossi oly finom találmányával adta az „i padroni del vapore” (vagyis: akik a gépek urai) nevet, s akik képtelenek voltak megoldást találni a világválság következményeire, hacsak azt nem, hogy katonai rendelkezések formájában kormánysszubvenciókhoz folyamodtak.

Catalano ezt írja: „1934 szeptemberében Mussolini már elhatározta az etiópiai expedíciót, hiszen egy hónappal előbb Schuschnigg osztrák kancellárnak egy afrikai összecsapás elkerülhetetlenségéről beszélt. Minden bizonnyal júliusban döntött így, a németek ausztriai támadási kísérlete után, amikor az a meggyőződése alakult ki, miként maga mondta ezt Dino Grandinak, hogy Franciaország és Anglia egyáltalán nem szándékozik közbeavatkozni az osztrák függetlenség érdekében. — „Így az a balszerencse érne bennünket, hogy Németország

ott állna a Brenneren — mondta —, s az egyetlen megmaradó alternatívánk Afrika.” — Hogy jól megértsük, mit jelentettek valójában ezek a szavak, nem szabad elfelejtenünk, hogy Mussolini állandóan azoknak az autarkias zónáknak a létrehozására gondolt egy-egy nagyhatalom égiske alatt, amelyek a jelek szerint az 1930-as évek világpolitikájának jellegzetességét adták. Németország a Brenneren — ez nemcsak súlyos fenyegetés lett volna Olaszországra, de egyben veszélyeztette volna egy olasz övezet létrehozását is a Balkánon. Mint a Duce is aláhúzta, ez egyben a fasiszmus nagyhatalmi szerepre irányuló minden törekvésének is végét jelentette volna. Ilyen körülmények között nem maradt más megoldás, ha csak az nem, hogy Afrika felé forduljanak; ezt a megoldást különben nagyon erősen remélték és akarták azok az ipari körök, amelyek új piacokat kerestek.”

Catalano azt is aláhúzza, hogy „1934 második felétől kezdve a gyáripar kezdett kilábalni a depresszióból, újra munkához fogott, hogy eleget tegyen a kormányzat hadianyag-utánpótlási kérelmeinek. Az ipari termelés indexe a következőképpen alakult:

1930-ban	102,48
1931-ben	83,73
1932-ben	70,23
1933-ban	86,54
1934-ben	89,47.

„És 1935-ben ez a mutató egyszerre 113,55-re ugrott, ami igen figyelemre-méltó jelenség.”

Az etiópai katonai műveletet követte az együttes olasz—német beavatkozás a spanyol háborúban, még pedig a francóista lázadás oldalán a köztársaság ellen. S itt a helye rámutatni arra, hogy — eltekintve néhány veszekedéstől a monarchia és a kormány között (a király rossz néven vette, hogy Mussolinival együtt nevezték ki a „birodalom első marsalljává”), valamint a hadsereg és a feketeingesek között, — a dolgok mélyén teljes volt az összetartás és a felelősségvállalás mind Etiópiát, mind Spanyolországot illetően a fasiszta kormányzat, a monarchia, a hadsereg, az uralkodó osztályok és a rendszernek alávetett értelmiségi körök között; sőt, ebben az időszakban a rendszer elérte az egyetértés maximális fokát, és demagógiájával fokozatosan elismerést szerzett magának a lakosság kevésbé fejlett rétegei előtt is.

Az a két agresszív vállalkozás, amelyet teljes joggal lehet tekinteni a második világháború katonai bevezetőjének, egyben a politikai bevezetője is volt, mivel ezek vetették meg az olasz—német szövetség alapjait. *Mein Kampf* című könyvében Hitler már elgondolta volt azt, hogy hódító terveinek a megvalósítására vagy Angliával, vagy Olaszországgal fog össze.

A két diktatúra elszigeteltségi állapota és fokozódó együttműködése arra ösztönözte őket, hogy együtt törjenek azokra a háborús kalandokra, amelyeket már régóta elképzelték, s annak ellenére, hogy Anglia ténylegesen elnézőbb magatartást tanúsított egészen a háború előestéjéig Olaszországgal szemben, mint Németországgal szemben.

Ismerjük azoknak a cselekményeknek a sorozatát, amelyekkel Hitler Németországa nemcsak apránként kibontakozott azon körülmények közül, amelyeket Versailles kényszerített rá, de meg is kezdte Európa megtámadásának előkészítését és a hírhedt *Lebensraum* meghódítását. Ismerjük úgyszintén annak az összejövetelnek a részleteit, amelyet 1937. november 5-én tartottak a Birodalmi Kancellári Hivatalban: ennek során Hitler kijelölte a hadsereg vezetőinek és a

külgyminiszternek e tervek végrehajtásának első állomásait: Ausztria és Csehszlovákia. Így érkezünk el az *Anschluss*hoz, amelyet Mussolini *obtorto collo* elfogadott Münchenben mindazzal együtt, amit ez az aljas egyezmény magában foglalt; hat hónap múlva pedig Csehszlovákia megszállása következett. A többi dunai-balkáni ország diplomáciája (egyesek közülük elsőként jelezték, hogy a dolgok rossz fordulatot vesznek Európában Olaszország és Németország miatt, de szerintünk ebben mások is felelősek voltak) ebben az időszakban legnagyobb-részt azt az irányt követte, hogy elfogadta a Tengely fölényét, elfogadta többé vagy kevésbé gyorsan, egészében vagy csak részleteiben, s többé vagy kevésbé kellemesnek ítélte, esetleg csak elviselte. Mindez elsősorban azt jelenti, hogy a náci Németország politikai befolyása és gazdasági behatolása megnövekedett a térségben. Ezekben az országokban ekkor monarchikus vagy elnöki rendszerek találhatók olyan jobboldali diktatórikus kormányokkal, melyek a nagyjából agrár, félféudális és félfasiszta uralkodó osztályok képviselői.

Azok a gazdasági egyezmények, amelyeket a Német Birodalommal kötnek, a legtöbb esetben az érintett országok gazdaságának kárára vannak, s különösen mindabban, ami a nép életkörülményeit illeti; de kedvezőek azoknak a csoportoknak, akik a hatalmat birtokolják, akár gazdasági akár — és főleg — politikai síkon, különösen azon területi követelések miatt, amelyekkel egymással szemben gyakran előállnak, s amelyekről azt remélik, hogy német segítséggel megvalósíthatókká válnak. (Ami részben meg is történik majd.)

Mussolini és Ciano már az *Anschluss* előestéjén érezte a német szuperhatalom súlyát, s sejtette azt az alárendelt szerepet, amely Olaszországra várt a Tengely keretében; ezért megkísérelték, hogy fokozzák az olasz befolyást a térség egyes országaiban. A jugoszláv nagykövettel való egyik találkozása alkalmából Ciano ezt írja a *Diario*-ban: „A pángermanizmussal szemben Olaszország és Jugoszlávia azonos helyzetben van . . . Elengedhetetlen, hogy Róma és Belgrád között a kapcsolatok a jövőben megerősödjenek, és nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy Magyarország és Lengyelország szintén hasonló helyzetben van . . .” Majd Lengyelország külügyminiszterével való találkozása után ezt olvassuk a *Naplóban*: „Magától értetődő, hogy országaink politikája a Németországgal való egyetértést alapvető elemnek tekinti; mégis szorosabbá kell tenni a közöttünk levő kapcsolatokat, s azokat a szálakat, amelyek olyan országokhoz kötnek bennünket, mint Jugoszlávia, Magyarország, Románia, amelyek politikai helyzete és érdekei hasonlóak . . .”

Azon régi szerződések után, amelyek Olaszországot Dollfusshoz és Gömböshöz kötötték, az eredetileg ellenzett *Anschluss* elfogadása és a Németországgal való szolidaritás a csehszlovák ügyben új aspektusait adják annak a kisebb szerepnek, amelyet Olaszország játszott a Dunavölgy eseményeiben 1934 és 1943 között. Ugyanakkor első jelei annak is, hogy az „olasz nem hadviselés” periódusában, 1939 és 1940 között lesz egy bátortalan és nagyon ráfizetéses terv: a „semlegesek blokkja” Olaszország égíse alatt, s lesznek olyan reménységek, amelyek még illuzórikusabbnak bizonyulnak, mint az 1943-asok, amikor Románia, Magyarország és Bulgária kormányai arról álmodoztak, hogy kibújhatnak a Hitlerrel kötött szövetség kötelezettségei alól és kiléphetnek a háborúból — mindezt egy Olaszországgal megbeszélte akció révén.

Csehszlovákia német megszállását Albánia olasz megszállása követte április hónapban és május 21-én az „acélpaktum” aláírása, amely arra kötelezte Olaszországot, hogy bármilyen háborús helyzetben, ami csak előállhat, Németország oldalán beavatkozzék.

Ciano ezt aláírta, bár tudtára adta a németeknek, hogy Olaszországnak legalább három évi békeidőre van szüksége ahhoz, hogy elérje katonai felkészültségének szükséges és megkívánt szintjét. A németek ezt a mindenesetre csak szóban tett fenntartást tudomásul vették.

A valóságban a németek már el is határozták, hogy a rákövetkező szeptemberben megtámadják Lengyelországot, bár ez az agresszió egy újabb világháború kitörését hozhatta magával — ahogy ténylegesen is történt. Augusztus hónapban megkötötték a Szovjetunióval az olyannyira vitatott megnemtámadási szerződést és szeptember 1-én betörték lengyel földre. Szeptember 3-án Anglia és Franciaország megüzente a háborút Németországnak.

Mussolinit az események váratlanul érték. Hiába kísérelt meg közvetíteni, létrehozni egy új Münchent, hogy az eseményeket valahogy gátak közé szorítsa; aztán értesítette Hitlert, hogy nem áll módjában közbeavatkozni, és bejelentette Olaszország „nem hadviselői” állapotát. Ebben az általános tanácsstalanságban némelyek kezdték azt gondolni, hogy hasznosabb lett volna az országot egy Franciaországgal és Angliával kötött szövetség felé orientálni; de az bizonyos, hogy abban mindenki egyetértett, hogy maximálisan el kell húzni a „nem hadviselői” állapotot. Ennek ugyanis azonnal meglettek a gyümölcsei: a külfölddel folytatott kereskedelem és a tengeri szállítások jelentősen növekedtek; a tőzsdén az árfolyamok felszöktek; lehetővé vált, hogy diplomáciai akciókat kezdeményezzenek az olasz érdekek megóvására a Duna-térségben és a Balkánon, valamint óvatos nyitásokat kíséreljenek meg Párizs és London felé.

Bocsássák meg ezt a sebtében való kitérést jól ismert eseményekre; célja csupán az volt, hogy körülhatároljon bizonyos számú témát, amelyekben az olasz történetírók különösen elmélyedtek: ezek a második világháborúnak a dunai térségében való kihatásainak eredetére és politikai, katonai tényeire vonatkoznak.

Ami az első szakaszt illeti, itt kell pontos adatokkal szolgálni a forrásokat illetően, mert ezek emlékiratokat is foglalnak magukban. Azok a történészek, akik ezt a kérdést vizsgálták, elsősorban néhány olyan mű alapján dolgoztak, amelyek a háborút követő első esztendőkből jelentek meg, s arra a bibliográfiára támaszkodtak, mely mind Olaszországban, mind külföldön időközben egyre inkább gazdagodott. Minden egyes szerző számára Ciano *Diario*-ja alapvető forrást jelentett. Az 1937—1938-ra vonatkozó részét 1948-ban adták ki Bolognában; az 1939-es és 1940-es évre vonatkozót pedig még 1946-ban Milánóban, két kötetben, amelyeket több másik kiadás követett. Valószínűleg azért íródott, hogy minden eshetőségre készen tartson egy történelmi visszapillantást külügyminiszeri tevékenységéről, találkozásairól és eszmecsereiről Mussolinival és az uralkodó osztály exponált képviselőivel, valamint a többi ország diplomáciai személyiségeivel, elsősorban németekkel, s ugyanakkor képet adjon saját célkitűzéseiről és Olaszország napi helyzetéről is. Ciano naplója bár apologetikus mű és részben manipulált is, kétségtelenül hasznos és érdekes dokumentumot képez abban a mértékben, ahogy megvilágítja az olasz külpolitika *background*-jának számos olyan részletét, amelyek különben mindig ismeretlenek maradtak volna. Különösen feltárja előttünk Mussolini változó magatartását Hitler Németországával szemben, kijelentéseinek szeszélyességét, bizonyos „lázadás” szellemének megnyilvánulásait a fasiszta párt néhány vezetőjénél, a hadsereg felső kádereinél, az ipar néhány jelentős személyiségénél stb.

Ugyancsak érdekes 184 beszélgetés Mussolinival, Hitlerrel, Chamberlainnel, Francóval, Sumner Wellesszel, Stojadinovicssal, Göringgel stb.; ezeknek

jegyzőkönyvét Ciano személyesen fektette le és 1948-ban adták ki őket Milánóban *L'Europa verso la catastrofe* (Európa a katasztrófa útján) címmel és Rodolfo Mosca kísérő kommentárjával.

Még hasznosabb (de már a második periódus /1940—1945/ tanulmányozásához) a *Hitler e Mussolini — Lettere e documenti* (Hitler és Mussolini — Levelek és dokumentumok) című kiadvány, amely Milánóban látott napvilágot 1946-ban; itt szerepelnek azok a memorandumok és levelek, amelyeket a két diktátor váltott, s ezek közül egyesek az első periódusra is vonatkoznak.

Ha az emlékiratok sorában a *Diario* a legérdekesebb forrás, a dokumentációs források sorában igen jelentős — a már említett két mű mellett — a *Documenti diplomatici italiani* (Olasz diplomáciai dokumentumok), amelyeket sorozatosan adtak ki a külügyminisztérium jóvoltából; ezek utolsó kötete 1940. október 28-ával, a Görögország elleni olasz agresszióval zárul. Az egész vállalkozás nagyon is érdemleges forrás.

Bármennyire lassan kerülnek is kiadásra ezek a dokumentumok, mind igen jelentőseknek bizonyulnak, mert elsöprik az útból a bizonytalanságokat és az emlékiratok gyanus elemeit, s így segítik az olasz politika tanulmányozását.

Meg kell említenünk a nagyszámú önéletrajzi művet is, melyeknek szerzői e korszak fasiszta Olaszországának nagykövetei és diplomatái; de ezeket, akár csak a *Diario*-t, bizonyos óvatossággal kell kezelni.

Említsük meg többek között ezeket: — Raffaele Guariglia: *Ricordi 1922—1946* (Emlékek 1922—1946; Nápoly, 1949); — Massimo Magistrati: *L'Italia a Berlino 1937—1939* (Olaszország Berlinben 1937—1939; Milánó, 1956); — Giuseppe Bastianini: *Uomini, cose, fatti — Memorie di un ambasciatore* (Emberek, események, tények — Egy nagykövet emlékezései; Milánó, 1959); — Leonardo Simoni: *Berlino, ambasciata d'Italia 1939—1943* (Berlin, olasz nagykövetség 1939—1943; Róma, 1946); — Filippo Anfuso: *Roma, Berlino, Salò* (Róma, Berlin, Salò; Milánó, 1949); — Renato Bova Scopa: *Colloqui con due dittatori* (Eszme-cserék két diktátorral; Róma, 1949); — Dino Alfieri: *Due dittatori di fronte* (Két diktátor egymással szemben; Milánó, 1948); — Mario Donosti: *Mussolini e l'Europa — La politica estera fascista* (Mussolini és Európa — A fasiszta külpolitika; Róma, 1945); — Carlo Umiltà: *Jugoslavia e Albania — Memorie di un diplomatico* (Jugoszlávia és Albánia — Egy diplomata emlékezései; Milánó, 1947); — Francesco Jacomoni: *La politica dell'Italia in Albania* (Olaszország politikája Albániában; Bologna, 1965).

E munkák nagy része azon igyekszik, hogy megvilágítsa a német diplomácia gyakran kétértelmű és sértő magatartását az olasszal szemben, valamint azokat a kísérleteket, amelyeket Olaszország végzett, hogy késleltesse a háborút, illetve korlátozza azt — a „nem hadviselői állapot” idején — a Duna-Balkán medence körül.

A források alapos kritikai vizsgálatát végezte el Mario Toscano *Fonti documentarie e memorialistiche per la storia diplomatica della seconda guerra mondiale* (Dokumentumforrások és emlékiratok a második világháború diplomáciájának történetéhez) című esszéjében, amely a *Questioni di storia contemporanea*-ban látott napvilágot Milánóban, 1952-ben. Szerző többek között azt húzza alá, hogy az 1943-as német megszállás idején az olasz diplomáciai iratok egyrésze eltűnt; e tény következtében mind a *Hitler és Mussolini*, mind az *Európa a katasztrófa útján* című kiadványokból hiányzik több levél és több jegyzőkönyv.

Ami a tulajdonképpen vett történetírást — koncepció kidolgozását és interpretálást — illeti, elmélyült elemzéseket nyújtottak Enzo Collotti, Franco

Catalano, Gianluca André, Mario Toscano, Guido Gigli, Luigi Salvatorelli és még sokan mások.

Németország történelmének legnagyobb szakembere Collotti; ugyanígy, ami Olaszország, de talán Európa történelmét is illeti. Ezért könyve, melynek címe: *La Germania nazista. Della Repubblica di Weimar al crollo del Reich hitleriano* (A náci Németország. A weimari köztársaságtól a Harmadik Birodalom összeomlásáig), amely Torinóban jelent meg, alapvető fontosságúnak bizonyul a második világháború olasz történetírása számára is. Különösen azokra a fejezetekre gondolok, amelyek az 1936 és 1945 közötti eseményekre vonatkoznak, s amelyekhez Collotti lényegesen merített a *Documents on German Foreign Policy* (Dokumentumok a német külpolitikáról) című kiadványból, a német szakirodalomból, a *Nürnbergi per jegyzőkönyveiből* stb.

Az első periódus tanulmányozását illetően, amiről most szólunk, különösen jelentősek az *Anschlussról* való elmélkedések. (A szerző Itália szerepét is vizsgálta, miközben ennek diplomáciája előbb igyekezett elkerülni, majd kénytelen volt elviselni az *Anschluss*; lásd: *Il fascismo e la questione austriaca* (A fasizmus és az osztrák kérdés) című esszéjét, amely az *Il Movimento di Liberazione in Italia* 1965 október—decemberi számában jelent meg.) Ami Münchent és az Olaszországgal való szövetség előrehaladását illeti, Collotti magáévá teszi azt a véleményt, amelyet Mario Toscano fejtett ki *Le origini del patto d'acciaio* (Az acélpaktum gyökerei) című művében (Firenze, 1956), s plasztikussá teszi azt a tehetlenséget, amelyet Olaszország tanúsított a tárgyalások során, abban a tévhitben ringatózva, hogy Németország valóban elfogadja a három—négy esztendő haladékat, mielőtt Európára törne; ugyancsak kifejti elgondolásait az angolok és franciák negatív magatartását illetően, akik nem mutatták semmi szándékát (sem a tárgyalások előtt, sem a tárgyalások alatt) annak, hogy a Szovjetunióhoz csatlakoznának a hitlerista expanzionizmus elleni harcban. Ez volt egyike azoknak az okoknak, amelyek Sztálint odavezették, hogy elfogadta a német kezdeményezéseket az 1939. augusztus 23-i meg nem támadási szerződés megkötésére. Collotti úgy tekinti ezt a paktumot, amelyet mi már fentebb „vitatott”-nak minősítettünk, mint annak eszközt, hogy legalábbis időlegesen megállítsák a német terjeszkedést kelet felé.

Ami azt az interpretációt illeti, s több szovjetellenes beállítottságú szerzőnek a hidegháború idején kifejtett véleményével szemben, más szerző is a magáévá teszi: — Ernesto Ragionieri: *Origine diplomatiche della seconda guerra mondiale* (A második világháború diplomáciai gyökerei; in: *Rinascita*, 1959 szeptember); — Luigi Salvatorelli: *Cinquant'anni di rivolgimenti mondiali* (Ötven év világméretű megrázkódtatásai; Firenze, 1952); — Guido Gigli: *La seconda guerra mondiale* (A második világháború; Bari, 1964); említsük még meg Toscanót és több társát is. Ellenben egy előre kidolgozott szovjetellenes tételen alapszik Angelo Tasca műve: *Due anni d'alleanza germano-sovietica* (A német—szovjet szövetség két esztendeje; Firenze, 1951), amelynek ennek ellenére van bizonyos érdemleges jelentősége.

Am annak a témának a keretében, amellyel ezúttal foglalkozunk, Collotti egyik munkája különösen megérdemli a figyelmünket, mégpedig az a fontos beszámoló, amelyet a *Colloque sur l'Europe danubienne depuis Munich jusqu'à la deuxième guerre mondiale* elnevezésű tudományos tanácskozáson tartott Budapesten (1966. október 13—15.), s amelyet ki is adtak Milánóban, 1967-ben, az Istituto Nazionale per la Storia del Movimento di Liberazione in Italia (Az Olasz Felszabadulási Mozgalom Történeti Intézete) jóvoltából, még pedig Teodoro

Sala és Giorgio Vaccarino egy-egy tanulmánya kíséretében, amelyet szintén az említett konferencia alkalmából nyújtottak be. A kiadvány címe: *L'Italie dans l'Europe danubienne au cours de la deuxième guerre mondiale* (Olaszország a Duna völgyében a második világháború alatt).

Miközben egy igen gazdag dokumentációból merít, a szerző azta problémát vizsgálja, hogy miként csökkent az angol—francia befolyás a dunai-balkáni térségben, hogyan engedte át a terepet a Tengelynek, s különösen a náci Németországnak; felidézi a ködös ígéretek, amiket a németek tettek Mussolininak, s elmondja, hogy ezek szerint a befolyásolási, majd uralmi szférák elosztásakor Olaszország kapta volna a Balkánnak azokat a részeit, amelyek a Földközi-tengerre és az Adriára nyílnak.

A valóság másképp alakult. Egyfajta semlegesek blokkjának a részleges megalakulása után Olaszországnak 1939-ben bizonyos szerep jutott ebben a szektorban; a blokkot elsősorban Gafencu román külügyminiszter támogatta, de néhány hónap múlva ez a politika kudarcra végződött nemcsak a hitleri vétő következtében, hanem Mussolini beavatkozási szándékai miatt is, amelyek konkrét megvalósulást kapnak majd az oly káros görögországi háborúban, valamint Jugoszlávia lerohanásában és felosztásában.

Az előzőleg említett szerzők művei általánosabb természetűek. Egyikük megérdemli, hogy külön is ráirányítsuk a figyelmet. Catalano: *L'Italia dalla dittatura alla democrazia* (Olaszország a diktatúrától a demokráciáig) című munkájáról van szó, az olaszországi események egészét vizsgálja 1919 és 1948 között, egyszer sem vesztve szem elől a gazdaságilag és politikailag fejlett országok közötti kapcsolatokat, Olaszországnak és a többi államnak belső társadalmi és politikai helyzetét, különösen a dunai-balkáni térség államaiét; aláhúzza Mussolini szüntelen akcióit, hogy nyomást gyakoroljon, s megkapja a „maga részét a zsákmányból Horvátországban és Dalmáciában, valamint a Balkán egyéb vidékein”; aláhúzza azt a törekvését is a háború kitérésakor, hogy Európának ezt a szektorát távolartsa az összetűzésektől.

Guido Gigli hozzáértéssel tárgyalja *A második világháború* című művében a katonai tényezőket, de kitér a politikai aspektusokra is, főleg a bevezetésben. Különösen kiemeli többek között „az európai hatalmak vonakodó és nem összeegyeztetett magatartását a náci politikával szemben, rájuk nehezedvén annak a gondja is, hogy meg ne gyengítsék az európai fasiszta rendszereket a kommunizmus javára . . .” Legtöbb szerzőnk említi a bennünket érdeklő országok kormányzatának vitathatatlanul szovjetellenes politikáját, különösen ami Lengyelország, Magyarország és Románia kormányait illeti, s ezt a magatartást úgy jelöli meg — a nacionalista területi követelésekkel egyetemben — mint egyik legfontosabb, legsorsdöntőbb összetevőt e népek történetében. Collotti megjegyzi, hogy ez a politika egyedül Bulgáriában talált fékre abban az erőteljes szimpátiában, amely a bolgár népet hagyományosan kötötte Oroszországhoz.

Storia d'Italia nel periodo fascista (Olaszország története a fasiszta korszakban; Torino, 1964) című művükben Luigi Salvatorelli és Giovanni Mira gazdag adattár segítségével elemzik a fasiszta belpolitikát, s némileg felületesebben a külpolitikát azokban az eseményekben, amelyek az országot a konfliktus felé ragadták.

Mario Toscano a legismertebb azon szerzők között, akik nekivágtak az olasz külpolitika tanulmányozásának. Ő gondoskodott többek között a *Documenti diplomatici* (Diplomáciai dokumentumok) című kiadvány megjelentetéséről. A *Pagine di storia diplomatica contemporanea* (Lapok a kortárs diplomácia

történetéből) második kötetében: *Origini e vicende della seconda guerra mondiale* (A második világháború eredete és eseményei; Milánó, 1963) több tanulmányt gyűjtött össze a világégés okairól. Azt bizonyítja, hogy München előtt az európai közvélemény nagyjából passzív volt a hitlerista fenyegetéssel szemben, s hogy 1939-től kezdett erre érzékenyebben reagálni. Kézzelfoghatóvá teszi valamilyen hamisítást, elhallgatást, tények elcserélést stb., ami oly bőségben fordul elő a német *Fehér Könyvben* a háború kirobbanásáról; ugyancsak vizsgálja a „semlegesek blokkja” problematikáját, amelyről már többször szóltunk, s ennek során megemlíti azt a nagyon érdekes beszélgetést, amelyet személyesen folytatott ezzel kapcsolatban Gafencuval.

La seconda guerra mondiale. Problemi e nodi cruciali (A második világháború. Döntő problémák és csomópontok) című munkájában Roberto Battaglia ugyanazzal a tematikával foglalkozik, és egyebek között azt érzékelteti, hogy milyen gazdasági érdekeltségekkel rendelkezett Németországban bizonyos nácibarát amerikai körökön kívül az úgynevezett „Clevelandi-csoport”, amely Chamberlain megbékítési politikáját sugallmazta.

Storia d'Italia nella guerra fascista (Olaszország története a fasiszta háborúban) című munkájában Giorgio Bocca részletesen vizsgálja azokat a nagy gazdasági előnyöket, amelyeket az általunk éppen vizsgált első korszakban hozott Olaszországnak a „nem hadviselői állapot”; ezek még olyan fegyver- és lőszerszállításokból is származtak, amelyeket bizonyos, egy-két esztendő múlva már Olaszországgal háborúban álló országoktól kaptak; még jobban érzékeltetik az olasz katonai felkészülés hiányosságai a helyzet ellentmondásos voltát.

A Questioni di storia contemporanea (A kortárs történetírás kérdései; Milánó, 1952) második kötetében szerepel Savatorellinek az az esszéje, amely elsődlegesen vizsgálja az olasz külpolitikának azokat a témáit, amelyekről a fentebbi mű általában hallgat, s áttekintést nyújt az olasz politikának balkáni vonaláról a század kezdete óta. Úgyszintén megemlíti egy jelentős tézist, mely szerint: „Mussolini és a fasiszmus, miután 1922 októberének végén megragadta a hatalmat, átvette a nacionalizmustól azt a szemléletet, hogy a rapalloi szerződést (amely meghatározta az Olaszország és Jugoszlávia közötti határokat) ne tekintse igazságos és mindenben az olasz érdekeknek megfelelő megoldásnak — pedig valóban ez volt —, de még csak alapnak sem az olasz befolyás békés kifejtéséhez a Duna-medencében és a Balkánon, abban a szellemben, amely a szerződés egyik főszerzőjét, Sforza külügyminisztert töltötte el, hanem valamiféle fegyverszünetnek, vagy ehhez hasonlónak, amelyet a legelső kedvező alkalommal követnie kell Dalmácia visszakövetelésének, s — amennyiben ez lehetséges — Jugoszlávia szétdarabolásának, vagyis az olasz hegemoniának Kelet-Európában.”

Az alternatívát egy Németország oldalán folytatott imperialista politika és egy minden néppel, de különösen a dunai és balkáni népekkel folytatott politika demokratikus perspektívája között több szerző is tanulmányozta. Magam szintén kifejtettem tételeimet *Italia e Balcani dal Risorgimento alla Resistenza* (Olaszország és a Balkán a Risorgimentótól az ellenállásig; Milánó, 1968) című könyvemben, s itt megkíséreltem napról-napra követni az olasz belpolitika és külpolitika eseményeit, beleértve mindazt, ami a Duna-Balkán térség országait érintette azokban az években, amelyekről a jelen beszámolót tartom.

1940 márciusában lezajlik a *Blitzkrieg* Dániában, Norvégiában; májusban Belgium, Hollandia és Luxemburg következnek. Ciano rosszkedvéen jegyzi meg a *Diarióban*, hogy sok olyan személyiség, aki utóbbi időben németellenes magatartást tanúsított, most meg van győződve arról, hogy Németország meg-

nyerte a háborút; s ezek a legjobb úton haladnak, hogy németbaráttá váljanak. Különösen Mussolini meggyőződése az, hogy közvetlenül Németország győzelme előtt állunk, s olyannyira, hogy elhatározza: véget vet a „nem hadviselői állapotnak”, belép a háborúba. Ezt mondja Badogliónak: „Szeptemberben minden be lesz fejezve... Néhány ezer halottra van szükségem, hogy odaülhessek hadviselőként a béke tárgyalóasztalához.” Június 10-én — ezt a dátumot egyeztették Hitlerrel, aki időközben betört Franciaországba — Mussolini bejelenti az olaszoknak, hogy hadat üzent Franciaországnak és Angliának. Az a néhány nap, amíg katonai műveletek folynak az olasz—francia határon elegendő ahhoz, hogy nyilvánvalóvá tegye az olasz katonai felkészülés elégtelenségét, a modern és hatékony fegyverek hiányát, a felszerelés elégtelenségét (katonák százainak fagytak le a végtagjaik!), miközben Hitler csak annyit engedélyez, hogy azt a néhány négyzetkilométer francia területet szállják meg az olasz csapatok, ahová behatoltak.

1940 egész nyarán, s ugyanúgy, ahogy 1939-ben tette, Mussolini szüntelenül fontolgatja a Jugoszlávia és Görögország megtámadására irányuló terveket. A Vezérkar a hadművelleti terveket készíti, ám ezeknek az lesz a sorsuk, hogy papíron maradnak, mert Hitler vétót mond. Mindez addig tart, amíg német csapatokat küldenek Romániába; ekkor Mussolini legyüri a katonai vezetők nagyon is korlátozott és bátortalan ellenállását (nem annyira az agresszió ellen tiltakoztak, mint inkább az előkészületek meghosszabbításának szükségességét hangoztatták!) és október 28-án kiadja Görögország megtámadására a parancsot. Kimerítő hadjárat lett ebből, ijesztő könnyelműséggel vetették oda az olasz csapatokat a felkoncolásnak: s csak öt hónap és az albán területre való visszavonulás után sikerült megállítani a görögök előrenyomulását. De a helyzet teljes megfordításához német közbeavatkozás kellett — 1941 április havában. Időközben Németországnak sikerült elérnie, hogy Magyarország, Románia és Bulgária csatlakozzék a Hármaspaktumhoz; de a belgrádi kormánynak ezt követő csatlakozása ki-robbantotta a március 27-i államcsínyt, amelyet az antifasiszta és hazafias néptömegek is támogattak. Ekkor határozta el Hitler, hogy egyidejűleg özönli el Jugoszláviát és Görögországot, amit április 6-án meg is cselekedett — olasz, magyar és bolgár segédlettel. Megint csak *Blitzkrieg* folyt le, amely meghozta Jugoszlávia kapitulációját április 18-án és Görögországot április 27-én. Mussolini azt remélte, hogy Görögország megtámadása révén folytathatja saját „párhuzamos háborúját” a nagy német hadműveletek árnyékában, s némi eltolódással legerősebb szövetségéhez viszonyítva; ezzel szemben alá kellett vetnie magát annak, hogy egyre alárendeltebb helyzetben vett részt a hadműveletekben, úgy-hogy Jugoszlávia szétszabdálásának és felosztásának feltételei, valamint az ehhez kapcsolódó görögországi megszállás, amelyet a valóságban amúgy is Németország irányított, Hitler diktátumából következtek, aki Ribbentrop közvetítésével valószínűleg meg az elgondolását, anélkül, hogy Ciano megvitathatta volna az egésznek a módosításait. Hitler Olaszországnak juttatta a zsákmányolt terület egy részét Jugoszláviában és Görögországban; Magyarország, amely a Tengely két előző bécsi döntőbíráskodása révén területeket kapott vissza Csehszlovákiától és Erdély nagyrészét Romániától, most szintén részesült Jugoszláviából; Bulgária a jugoszláv és görög Macedónia jelentős részét kapta meg, míg kisebb mértékben Románia is részesült a zsákmányból Görögországban.

A balkáni hadműveletek fontos háttérét képezik annak, ami nem sokkal később a keleti front lett, s arra kényszerítették a németeket, hogy június 22-ére tolják el a Szovjetunió elleni támadás időpontját, amelyet Hitler eredetileg május

15-ében határozott meg; egyúttal hozzájárultak ahhoz, hogy kiváltódjék az a súlyos válság, amely a német haderőt érte az orosz hadjárat első telén. Együtt a magyar és román egységekkel, és mellettük sorakozva föl a Doni Fronton, egy közel 230 000-es létszámú olasz hadsereg is részt vett az oroszországi hadműveletekben, amelyeknek vége a katasztrofális visszavonulás lett 1942 decemberének közepétől 1943 januárjának végéig. Ennek eredménye: 85 000 halott és 30 000 megfagyott vagy sebesült.

Időközben az egész megszállt Európában kiterjedt ellenállási mozgalmak alakultak és több-kevesebb harciasságot tanúsítottak a náci és fasiszta erőkkel szembeni ellenállásban és partizánharcban. Egyedül, vagy a német csapatok társaságában az olasz katonáknak szembe kellett nézniük három olyan edzett ellenállási és partizánmozgalommal, mint a jugoszláv, a görög és az albán. A fasiszta kormányzat és a megtorlásra kijelölt katonai parancsnokságok utasításai nem sokban különböztek a náci módszereitől, de néha az alantasabb tisztek és a katonák nem vettek róluk tudomást, vagy úgy teljesítették őket, hogy csökkenthessék szigorukat.

Ugyanis a fasiszta rezsim és ennek háborúja iránti türelmetlenség szüntelenül növekedett a nép körében nemcsak magában Olaszországban, de az afrikai, oroszországi és balkáni hadműveletekbe bevetett tisztek és katonák között is, s ezt az elégedetlenséget nem egyszer még csak táplálták a náci visszaélései és zaklatásai.

Az olasz csapatok Don-menti szétveretése, az afrikai vereségek, az észak-olaszországi munkásság sztrájkjai után 1943 júniusában az angolszászok partraszálltak Szicíliában. Ekkor az uralkodó oligarchia megértette, hogy minden áron és nagyon gyorsan módot kell találni arra, hogy megmentse a rendszert, még pedig úgy, hogy megszabadul Mussolinitól, s ezáltal kiugorhat a háborúból, amely immár végleg elveszett Olaszország számára. „Egy ember, egyetlen ember vitte el Olaszországot eddig a pontig!” — hajtogatta Winston Churchill, aki ilyen módon sugallta a monarchiának, melyet szándékában állt megmenteni, azt, hogy szabaduljon meg Mussolinitól.

A rendszer szövetségesei, a *padroni del vaporek*, a katonai parancsnokok, a fasiszta *gerarchik* az élesebb látásúak közül osztottak ebben a véleményben. Így érkezünk el a *Gran Consiglio* (Nagytanács) szavazásához Mussolini ellen, a diktátor letartóztatásához másnap, július 25-én, mikor is a kormány élén Badoglio került a helyére. Így jutottunk el a fasiszta rendszer *kikényszerített*, és sokkal inkább formális mint lényegi megdöntéséhez.

Ugyanis a király beleegyezésével Badoglio megtiltotta a demokratikus pártok újjáalakítását, nem hajtotta végre az államapparátus megtisztítását, a fasiszták kizárását, elfojtott bármiféle népi megmozdulást, késlekedett a Szövetségekkel való tárgyalások megindításával, óvakodott attól, hogy a hadseregnek határozott utasításokat adjon, hogy ez a Szövetségek oldalára álljon, s egyesüljön a felszabadítási mozgalmakkal a németekkel szemben, akik a Balkánon tevékenykedtek — tehát semmit sem tett meg abból, amit egy esztendővel később Románia és Bulgária meg fog majd tenni.

Szeptember 8-án jelentették be az angol-szászokkal kötött fegyverszünetet. Eközben azonban nagyszámú német hadosztály zúdult le Olaszországra és a végleg szétszóródóban levő olasz hadsereg maradványaival vívott néhány elszórt összecsapás után szigorú megszállási rendszert kényszerítettek az országra. Jugoszláviában, Görögországban, Albániában a legtöbb olasz parancsnokság egy-kettőre kapitulált a támadó németek előtt; egyesek rövidlevegzetű ellenállást

tanúsítottak, ezek végül is elbuktak. Több hadosztály arra kényszerült, hogy megadja magát a partizánalakulatoknak, vagy legalábbis átengedje nekik a fegyvereit.

Mussolini annak idején, amikor hadbaszállt Franciaország ellen, azt mondta, hogy néhány ezer halottra van szüksége; most Badoglio, aki abban reménykedett, hogy eltitkolhatja a németek előtt azokat az alkudozásokat, amelyeket végre valahára megindított az angolszászokkal, azt állította, hogy „azzal számolt, hogy ennek a titoktartásnak az ára félmillió ember lesz a Balkánon”. S valóban: ezekben a napokban a balkáni szektorban 650 000 olasz katona állomásozott; ezek közül 40 000 elesett a harcokban, míg közel 450 000-et elfogtak és deportáltak a németek. A maradék erők — körülbelül 150 000 ember — a partizánokhoz csatlakozott, hogy velük együtt folytassa a harcot, de immár az „igazság oldalán”, vagyis a nácik ellen.

A második periódus illetően, éppenúgy, mint az elsőnél, röviden fölidéztük tehát azokat a tényeket, amelyek a második világháború olasz történetírásának tárgyát szolgáltatják, s amelyekre lényegében kutatóink figyelme koncentráldódik.

A bibliográfiát nagyrészt azok a művek töltik ki, amelyeket előzőleg már említettünk; ehhez járul mindenesetre az emlékiratok és az apologetikus természetű források kategóriájában néhány olyan mű, melyeket tábornokok írtak, illetve egykori harcosok emlékezései. A történelmi feldolgozás szintjén ezt kiegészítik az igen érdekes adatok, melyek a legelőrehaladottabb kutatás eredményei, ami elsősorban az Ellenállástörténeti Intézetekben folyik.

Munkáikban a tábornokok leginkább arra törekcsenek, hogy Mussolini és a „politikai” felsőbb fórumok nyakába varrják a felelősséget Olaszország katasztrofális részvételéért a háborúban; holott ebben a felelősségben, miként a tények is bizonyítják, bőven osztozniuk kell a katonai vezetőknek is. Ráadásul ezek a művek gyakran árulkodnak azokról a kibékíthetetlen ellentétekről, féltékenységekről, kölcsönös gyűlölködésekről, amelyek az olasz főparancsnokságok jellemzői voltak mind az első világháborúban, mind a másodikban.

Badoglio marsall a Vezérkari Főnökség élén állott egészen 1940 decemberéig, vagyis addig, amíg a rendszer bűnbaknak nem tette meg a görög frontokon elviselt vereségéért; 1943. július 25-étől kormányfő lett, s egyben a katonai műveletek felelőse is. *L'Italia nella seconda guerra mondiale. Memorie e documenti* (Olaszország a második világháborúban. Emlékiratok és dokumentumok; Milánó 1946) címen adta ki művét.

Mario Roatta tábornok, aki Szlovéniában, Horvátországban és Dalmáciában váltotta fel az olasz csapatok vezetésében Ambrosio tábornokot, vele együtt lett háborús bűnösnek minősítve Jugoszláviában, mert mindketten felelősek voltak a felszabadítási mozgalom elleni könyörtelen megtorlásokban, valamint azért, mert kegyetlenségeket követtek el még civilekkel szemben is. Roatta később a szárazföldi hadsereg vezérkari főnöke lett, míg Ambrosio a Fővezérkarban dolgozott. *Otto milioni baionette. L'esercito italiano in guerra dal 1940 al 1944* (Nyolc millió szurony. Az olasz hadsereg az 1940—1944-es háborúban; Verona, 1946) címen jelentette meg a könyvét.

Ugo Cavallero marsall lett 1940-ben Badoglio utóda a Fővezérkar élén. Művének címe: *Comando supremo. Diario 1940—43* (Legfelsőbb vezetés. Napló 1940-től 1943-ig; Bologna, 1948). Giovanni Messe marsall *La guerra sul fronte russo* (Háború az orosz fronton; Milánó, 1964) címen írt. G. Visconti-Prasca tábornok *Io ho aggredito la Grecia* (Megtámadtam Görögországot; Róma, 1946)

címen. Giacomo Zanussi tábornok, Roatta hűséges munkatársa *Guerra e catastrofe d' Italia* (Olaszország háborúja és katasztrófája; Róma, 1945) címen.

Mindezek a parancsnokok és még mások is (mi azonban csak azokat vettük figyelembe, akik valamilyen szerepet játszottak a háború folyamán Közép-kelet-Európában) azon igyekeznek, hogy az olasz hadsereg műveleteinek átgondolt krónikáját szolgáltatassák. De a valóságban elsősorban az a céljuk, hogy saját akcióikat igazolják, valamint a munkatársaikét; e közben időnként olyan inszINUÁCIÓkat is megengednek maguknak, amelyek elárulják más főtisztek iránti gyűlöletüket.

Ez a fajta történetírás található Emilio Faldella tábornok könyvében is: *L'Italia nella seconda guerra mondiale. Revisioni di giudizio* (Olaszország a második világháborúban. Az értékelések revíziója; Bologna, 1959). Ez az olasz háborús részvétel szintézisét nyújtja, igen gazdag a dokumentációja és információs anyaga, célja pedig az, hogy a főparancsnokságok akcióit védelembe vegye.

Bár morális színvonala elég alacsony, bár hajlama van arra, hogy meghamisítsa a dokumentumokat, és torz beállításban mutassa a tényeket, a neofasiszta Emilio Canevari tábornok *La guerra italiana. Retrosceña della disfatta* (Az olasz háború. A vereség háttere; Róma, 1948—1949) című műve nem éppen érdektelen összképpel szolgál.

Nyilvánvaló azonban, hogy ezek a művek másképpen lokalizálják földrajzilag az inváziós hadműveleteket, valamint az ezután kialakult megszállási és partizánellenes harci zónákat; olyan művek ezek, amelyek ugyan a második világháború témájával foglalkoznak, de csak részben vonatkoznak a Duna-medencére. Ugyanis az olasz csapatok csak áthaladtak Ausztrián és Magyarországon, hogy az orosz frontra kerüljenek; ugyanígy történt a vereség utáni hazatelepítésükkor. Viszont olaszokat vittek Ausztriába, Magyarországra és Csehszlovákiába — kisebb számban Bulgáriába és Romániába is — munkára, vagy oda deportálták őket.

A katonai műveletek Jugoszláviára, Görögországra és Albániára korlátozódtak. Így nem a tulajdonképpeni Duna-medencében folytak le, hanem a dunai-balkáni szektorban, s mi erről a fogalomról beszélünk ezúttal is, ez az, amelyre lényegében az olasz történetírás mindig is hivatkozik, annál is inkább, mivel Jugoszláviában — az egyetlen a három ország közül, amelyen a Duna áthalad! — az olasz csapatok ennek folyásától délre lokalizálódtak, Szlovénia és Montenegró között, a félszigetnek az adriai oldalán. Csak azok az olaszok láthatták meg a Dunát, akik partizánokként harcoltak a jugoszláv egységekben, s akik a szovjet hadsereggel való együttműködés közben részt vettek Belgrád felszabadításában, majd megalapították a *Divisione Italia-t*.

A szeptember 8-át megelőző időszakról röviden szól Badoglio is, valamint a többi fentebb felsorolt szerző. Roatta kissé jobban kitér rá és többek közt a fasiszta *gerarchi*-knak — és kizárólag nekik! — tulajdonítja a megszállt lakosságok ellenséges magatartását az olasz megszállókkal szemben; Roatta különben makacs ellenszenvvel szól a jugoszláv partizánok mozgalmáról.

Ami a Görögország elleni háborút illeti, néhány elég megfelelő kiadvánnyal rendelkezünk: — Mario Cervi: *Storia della guerra di Grecia* (A görögországi háború története; Milánó, 1965) — Carlo Baudino: *Una guerra assurda: la campagna di Grecia* (Egy képtelen háború: a Görögország elleni hadjárat; Milánó, 1965).

Ami az olaszok részvételét illeti az oroszországi hadjáratban, az olvasó figyelmét arra a bibliográfiai szemlére irányítjuk, amelyet Giorgio Rochat jelen-

tetett meg az *Il Movimento di Liberazione in Italia* 1965 április-júniusi számában: *La campagna di Russia* (Az oroszországi hadjárat).

Jelen pillanatban folyik egy teljes felmérés az olaszoknak a jugoszláviai háborús eseményekben való részvételéről. Ezt a munkát az Olasz Felszabadulási Mozgalom Történeti Intézete Teodoro Salára bízta.

Sok szerző csökkenteni igyekszik azt a súlyos felelősséget, amely a legfelsőbb parancsnokságokat terheli a szeptember 8-i olaszországi katasztrófáért, de még inkább a balkániért. Ahelyett, hogy rámutatnának az okra: Badoglio vak-ságára, Badoglio és munkatársai félelmére a németektől, a katasztrófa magyarázatát abban a tényben próbálják keresni, hogy Eisenhower négy nappal előbb jelentette be a fegyverszünetet, így az olasz katonai felelősöket arra kényszerítette, hogy már szeptember 8-án életbeléptessék azokat az intézkedéseket, amelyeket 12-ére terveztek. Mondanunk sem kell, hogy ekkor is ugyanazok lettek volna a következmények! Két művet említünk itt meg: Mario Torsiello: *Settembre 1943* (1943 szeptembere; Milánó, 1963) — Gabrio Lombardi: *L'otto settembre fuori d'Italia* (Szeptember 8-a Olaszországon kívül, Milánó, 1966).

A szerzők valamivel többet mondanak — de nem sokkal! — a németekkel való, mindenesetre eléggé korlátozott nézeteltérésekről mind a katonai, mind a diplomáciai és gazdasági síkon a Mihajloviics-féle partizánokkal való jugoszláviai együttműködésben; ezt az olasz parancsnokság előbb kérte és fogadta el, mint a németek. De viták voltak a nációkkal a tekintetben is, hogy Paveliév usztrasáival szemben bizonyos védelemben részesültek a zsidók és a szerbek, valamint a tekintetben is, hogy az együttes offenzívák, amelyeket a német megszállási övezetben indítottak, néha az olaszokra nézve károsan alakultak, s a felügyeletük alatt lévő szektorban gyengítették a helyzetüket.

A különféle források között megkülönböztetett figyelem jár az alsó tiszteknek és a katonáknak; ezek cikkei és visszaemlékezései a háborút és a gerillaharcokat más szemszögből mutatják be, tehát a háborút a maga „alulról” látott fizikai és morális szenvedéseivel s az antifasiszta tudatosság mind fokozottabb erősödését.

A jugoszláviai háborút választotta témájául Vittorio Sereni, Brunetto Parri, Florio Rossi. Az albániai és görögországi háborút: Mario Cervi, Giancarlo Fusco, Mario Rigoni Stern, Aldo Raseri s még néhányan. Az oroszországi háborúról írt: Nutto Revelli, Egisto Corradi, Giulio Bedeschi, Giusto Tolloy, Fidia Gambetti, s ugyancsak Mario Rigoni Stern és Giancarlo Fusco (mert számos Görögországból hazatért harcost később Oroszországba küldték).

Azok, akik a második világháború történetének egészével foglalkoznak, a Duna-medencében lezajlott katonai eseményeket kisebb jelentőségűeknek látják. Ezeket az eseményeket írja le Ugo Maraldi a *Storia della seconda guerra mondiale* (A második világháború története; Milánó, 1946) című művében; Amadeo Tosti könyvének ugyancsak ez a címe (Milánó, 1948). Figyelemre méltó precizitásról és hozzáértésről tanúskodik Guido Gigli műve, melyet már volt alkalmunk említeni, a *La seconda guerra mondiale* (A második világháború). Gigli a politikai, diplomáciai és gazdasági aspektusokkal is foglalkozik, de erre az alapra főleg a különböző szektorokban lezajlott katonai események történetét építi fel, a hangsúlyt elsősorban a német—szovjet frontra helyezve, amelynek stratégiáját írja le a végső hadműveletek során. A németek azt hitték, hogy az oroszok a maximális nyomást a középső-déli szektorban fogják kifejteni egy olyan offenzíva érdekében, amelynek terepe Magyarország lett volna, és célja Bécs és München. Ennek következtében megerősítették Budapest körüli védelmüket, míg ezzel szemben

a szovjet hadsereg a leghevesebb támadást északon intézte a Visztulán és közvetlenül Berlinre tört.

A megszállási és az ellenállás elleni harci módok jellegzetességeit, különösen ami a dunai-balkáni Európát illeti, több ország történészei ismertették a *L'occupazione nazista in Europa* (A náci megszállás Európában; Róma 1964) című kötetben, melynek kiadását Collotti gondozta, s ő látta el előszóval is: azokat a beszámolókat gyűjti egybe, amelyeket Karlovy Varyban tartottak 1963-ban, az Európai Ellenállás Történetének III. Nemzetközi Kongresszusán.

A budapesti, 1966-os konferencián Teodoro Sala beszámolót tartott, amely megjelent az Ellenállási Mozgalom Történeti Intézetének már említett kiadványában. E tanulmány címe: *L'occupazione militare et l'amministrazione civile nella „Provincia di Ljubljana” (1941—1943)* (A katonai megszállás és a civil kormányzat „Ljubljana tartományban” (1941—1943)). Azoknak a forrásoknak az elmélyült elemzésén alapul, amelyeket a szerző Ljubljanában tanulmányozott, többek között a Munkásmozgalom Történeti Intézetében; de felhasznált más műveket és dokumentumokat is. Megtalálható benne a hírhedt C 3 Körlevél, amelyben Roatta tábornok arra uszított, hogy a megtorlások során ne a „fogat fogért, hanem a fejet fogért” elvet alkalmazzák; megtalálhatók benne Ambrosio tábornok parancsai, melyek szerint „az elfogott lázadókat azonnal agyon kell löni... házait fel kell gyújtani, a lakosságot kitelepíteni és az egész falut felgyújtani”. S itt szerepel Robotti tábornoknak egyik megjegyzése egy távbeszélőn leadott alsóbb parancsnoki jelentés margóján: „Túl keveset ölnek!”. Az említett kiadványt Giorgio Vaccarino tanulmánya zárja: *La partecipazione degli italiani alla Resistenza nei Balcani dopo l'8 settembre* (Az olaszok részvétele a balkáni ellenállásban szeptember 8-a után).

A Balkánon állomásozó olaszoknak a tragédiája ebben az időszakban számos példája annak, hogy az olasz felsőbb parancsnokságok hogyan vetették magukat alá a németeknek bizonyos szektorokban, miközben alantasabb parancsnokságok a németellenes küzdelem útját választották, a náci vérengzések, a sok tízezer olasz katona, aki csatlakozott a jugoszláv, görög és albán ellenálláshoz megpróbáltatásai a partizánháború során — mindez nagyon gazdag részletességgel került leírásra Alfonso Bartolini *Storia della Resistenza italiana all'estero* (Az olasz ellenállás története külföldön; Pádua, 1965) című könyvében.

Francesco Scotti, egy olasz, aki Jugoszláviában, Rijékában lakik, a szerzője a *Ventimila caduti* (Húszezer halott; Milánó 1970) című könyvnek, amely több éves kutatások eredménye, és igen részletes képet fest az olaszok részvételéről Jugoszlávia felszabadító háborújában.

Azok között az emlékiratok között, amelyek hasonló témájúak, említsük meg a következőket: Stefano Gestro: *L'epopea della divisione Garibaldi in Montenegro. L'armata stracciona* (1943—1945) (A rongyos hadsereg. A Garibaldi Hadosztály eposza Montenegróban 1943—1945-ben; Bologna, 1964). — Umberto Zaccone: *Guerra partigiana in Montenegro* (Partizánháború Montenegróban; Torino, 1967). *Un Italiano in Albania* (Egy olasz Albániában; Siena, 1957).

Visszatérve azokra a drámai napokra, melyek szeptember 8-a után következtek, befejezésképpen szólnunk kell még arról a kéréllhetetlen kritikai elemzésről, amelyet Badoglio és a vezérkarok magatartásáról Ruggero Zangrandi nyújt *1943: 25 luglio — 8 settembre* (1943. július 25.—szeptember 8.; Milánó, 1964) című könyvében. Voltak kritikák, amelyek ezt a művet feltételezésekre épített pernek minősítették, s meggondolatlannak azzal kapcsolatban, ami az olasz és német parancsnokságok között kiegyezésszerű megállapodás lett volna: a király,

Badoglio és társai, valamint mindezek családja „Pescarai menekülésének” megkönnyítésére. Véleményünk szerint szigorúan dokumentumokra alapozott, s ennek következtében szigorúan történeti mindaz, ami a Balkánon állomásozó csapatokhoz intézendő parancsok és instrukciók pontatlanságát, bizonytalanságát, és a kiadatusukban tapasztalt késéseket illeti. Márpedig ez volt az igazi árulás.

Miután letépte a leplet azokról a szándékos elhallgatásokról, hamisításokról és „alkalmazkodó” interpretációkról, amelyek Badoglio, Roatta és az értük kezkeskedő többi tábornok könyveiben szerepelnek, Zangrandi jogosan jelenti ki, hogy „szeptember 8-ának meg kellett volna erősítenie a nemzeti egység létezését”; ezzel szemben „azt láttuk szeptember 8-án, hogy ez a nemzeti egység nem létezik... A nép megértette, hogy ebben a katasztrofális pillanatban egyedül áll... Az uralkodó osztály bebizonyította, hogy mennyire elszakadt az ország legelevenebb részétől...”

Ezt a korszakot illetően én magam is foglalkoztam a dunai-balkáni országok náci-fasiszta megszállásával, az ellenállási és felszabadítási mozgalmakkal Ausztriában, Magyarországon, Jugoszláviában, Romániában, Bulgáriában, Görögországban és Albániában, valamint az ezután következő összeomlással a fasiszta Olaszországban és a náci Németországban, Kelet-Európának a szovjet hadsereg általi felszabadításával, a népi demokráciák megszületésével s azokkal a politikai és diplomáciai eseményekkel, amelyek összefonódtak a katonai műveletekkel és a felszabadítási mozgalmakkal: abban az esszében a jugoszláviai felszabadító háborúról és népi forradalomról, amely a *Storia delle rivoluzioni del XX secolo* (A XX. század forradalmainak története; Róma, 1967); abban a Tito-életrajzban, amely a *Protagonisti della storia* (A történelem főszereplői; Milánó, 1971) tizenkettedik kötetében szerepel; és különösen az *Italia e Balcani dal Risorgimento alla Resistenza* (Olaszország és a Balkán a Risorgimentótól az ellenállásig) címűben, amelyről már szó volt.

A politikai és diplomáciai, valamint a katonai események összefonódásáról a legmélyültebb és legjobban dokumentált mű kétségtelenül a Collotti-é: *La politica dell'Italia nel settore danubiano-balcanico dal patto di Monaco all'armistizio italiano* (Olaszország politikája a dunai-balkáni szektorban a monacói egyezménytől az olasz fegyverszünetig), amely szintén ismert, s amely a következő fő témákkal foglalkozik: Olaszország hadbalépése, Görögország megtámadása, Jugoszlávia felosztása, Olaszország és Németország érdekellentétei ezekben a szektorokban, a magyar, román és bolgár kormány politikája, a második bécsi döntés, Olaszország német alávetettsége még a gazdasági sikon is, Magyarország és Románia hiú reményei, amelyeket 1942—1943-ban Olaszországra alapoztak, miközben azon igyekeztek, hogy elszakadjanak Németországtól.

Teljesen csődöt mondtak azok a kísérletek, amelyekkel Olaszország bizonyos befolyást próbált biztosítani magának — mindig a Tengely keretében, de valamilyen módon mégis ellenállást tanúsítva a német hegemoniával szemben. Collotti ezt a végső következtetést vont le: „Miközben megosztotta a felelősséget a náci politikával, amely arra irányult, hogy szolgaságra vesse a dunai-balkáni országokat, hogy kiélezze a végletekig a területi vitáikat, hogy szétszaggassa ezen államok struktúráit, hogy bátorítsa a helyi elszakadási törekvéseket, a fasiszta politika nem erősítette meg Olaszország pozícióit; ellenkezőleg elősegítette a Harmadik Birodalom behatolási akcióit s a hegemoniáját. Ebben az értelemben — de hangsúlyozom: csakis ebben az értelemben — Olaszország hozzájárult annak az új nemzetközi helyzetnek egyensúlyi előkészítéséhez, amelynek jeleit már a második világháború végén megfigyelhettük ebben a szektorban.”

Vannak más művek is, amelyeket megemlítettünk beszámolóink első felében, az első periódussal kapcsolatosan, de amelyek jelentős érdeklődésre tarthatnak számot mindabban, ami Duna-Európa helyzetére vonatkozik Olaszország hadbalépése és a konfliktus vége közötti időszakban: Ciano *Diario-ja*; *L'Europa verso la catastrofe*; *Hitler e Mussolini — Lettere e documenti* (Napló; Európa a katasztrófa útján; Hitler és Mussolini — Levelek és dokumentumok), valamint a nagykövetek közreadott művei, különösen a Renato Bova Scoppáé, amelyről szintén szóltunk. Ami Görögország megtámadását illeti, lásd Enrico Grazzi: *Il principio della fine. L'impresa di Grecia* (A vég kezdete. A görögországi vállalkozás; Róma, 1945); szerző Athénben volt nagykövet. Ami a háború két utolsó esztendejét illeti, valamint az utána következő rendezést, lásd: *L'Italia dalla dittatura alla democrazia* (Olaszország a diktatúrától a demokráciáig) Catalano tollából. Utóbbi mű igen érdekes főleg azért, mert leírja az antifasiszta érzelmek erősödését először az Olaszországban élő olaszok között, majd a megszállt országokban, s elmondja, hogy ez az antifasizmus hogyan talált kiutat az ellenállásban.

Emlékeztessünk még Collotti *La Germania nazista* (A náci Németország) című művére, amely elsősorban Kelet-Európa germanizálásának náci terveivel foglalkozik; ennek következménye volt az a példátlan népiirtás, amely Európa többi megszállt részéhez képest óriási méretűvé növekedett Németországban. De tárgyalja ez a mű azt a hatást is, amelyet az ellenállási mozgalmak gyakoroltak a politikai és katonai helyzet alakulására. A Szovjetunió elleni náci agresszióval kapcsolatosan Collotti a következőket jegyzi meg: „Mielőtt még tapasztalhatunk volna egy újabb katonai támadás előjeleit, a náci agresszió elérte azt, hogy gyorsította a nagy náciellenes front létrejöttét, amelyet a háború előtti diplomácia nem kívánt megvalósítani, s amely most hirtelen megjelent minden megszállt országban egy olyan erő hatására, amely alulról jött: az ellenállás...”

A már idézett *Pagine di storia diplomatica contemporanea* (Lapok a kortárs diplomácia történetéből) című műben Toscano vizsgálja még a Törökország, Románia, Bulgária és Magyarország közötti, 1943 tavaszán történt közeledési kísérleteket, melyeknek célja egy balkáni-dunai blokk létrehozás lett volna — szovjetellenes éllel; ez akkor lépett volna a színre, amikor a Tengely kiűrtette volna a Balkánt, ami már akkor előrelátható volt, s amivel kapcsolatosan az érintett kormányok azt remélték, hogy az angolszászok jönnek majd a helyére. Ami Törökország szerepét illeti mindebben, Toscano azt a hipotézist állítja fel, hogy itt egy angol manőverről volt szó, amelynek célja Magyarország, Románia és Bulgária kiszakítása volt a Tengely-szövetségből.

Ami a folyóiratokban megjelent számos tanulmányt és cikket illeti, legelsőül említsük meg azokat, amelyeket Collotti adott közre az *Il Movimento di Liberazione in Italiában: Sull'amministrazione militare tedesca nei paesi occupati* (A német katonai kormányzat a megszállt országokban; 1961 január—március); ez egész Szerbiára vonatkozik, valamint a délkeleti szektorra; *Occhio per occhio, dente per dente* (Szemet szemért, fogat fogért; 1967 január—március); ez a partizán-ellenes náci akciókról szól a délkeleti szektorban; *La Resistenza greca tra storia e politica* (A görög ellenállás történelem és politika között; 1967 július—szeptember); *Sui compiti repressivi degli Einsatzkommandos della polizia tedesca di sicurezza nei territori occupati* (A német rendőri szolgálat Einsatzkommandóira kiszabott feladatok a megszállt területek elnyomásában; 1971 április—június); *Il ruolo della Bulgaria nel conflitto tra Italia e Germania per il nuovo ordine Europeo* (Bulgária szerepe Olaszország és Németország konfliktusában az új európai rend kialakításáért; 1972 július—szeptember).

Említsük még meg a következőket: Pasquale Jannelli: *Preludio balcanico alla guerra russo-tedesca* (Balkáni előjáték az orosz—német háborúhoz); megjelent a *Rivista di studi politici internazionali* XXXI. évfolyamának 2. számában; Mario Palermo: *Partigiani in Jugoslavia* (Partizánok Jugoszláviában); megjelent a *Patria indipendente* XIV. évfolyamának 8. számában; Adolfo Scalpelli: *Soldato in Jugoslavia. Diario di un militare italiano. Documenti* (Katona Jugoszláviában. Egy olasz katona naplója. Dokumentumok); megjelent a *Rinascita* XXXIII. évfolyamának 1. számában; Piergiovanni Permoli: *Appunti per una storia politica della Resistenza europea* (Jegyzetek az európai ellenállás politikai történetéhez); megjelent az *Il Cannocchiale* 4—6. számában; Teodoro Sala: *Guerriglia e controguerriglia in Jugoslavia nella propaganda per le truppe occupanti italiane* (Gerilla és ellengerilla Jugoszláviában az olasz megszálló csapatoknak szánt propagandában); megjelent az *Il Movimento di Liberazione in Italia* 1972 július—szeptemberi számában.

Mint megállapítható, a témákat érintő kutatás keretében meglehetősen fontos szerep jut azoknak a kutatóknak, akik a Trieszti Regionális Intézethez, a Felszabadítási Mozgalom Történeti Intézetéhez (Milánó) és az *Il Movimento di Liberazione in Italia* című folyóirathoz kapcsolódnak. Mindezekről többször esett említés.